

ТЕОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ВІДНОСНОСТІ СТОСОВНО ПРОБЛЕМ ПЕРЕКЛАДУ

ДЕРБА С. М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Переклад пов'язаний не лише з лінгвістикою, а й з літературознавством, когнітивними науками, етнолінгвістикою, культурою. Весь цей комплекс знань використовується людиною в процесі перекладу з рідної мови на інші. Об'єктивна складність процесу перекладання, рівень теорії й практики дисциплін, пов'язаних з перекладом, наявність інформаційних технологій для лінгвістики вимагають розробки реальних стратегій у сфері перекладу. Метою нашого дослідження є встановлення формалізованої лінгвістичної методики опису й ідентифікації значень багатозначних слів (конкретно – іменників) в українській мові. Конструювання трансляційної граматики української мови робить це дослідження актуальним і пошуковим. Створення формалізованої процедури індексації омонімів та лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) багатозначних слів має неабияке значення й для семантичної теорії мови, семантичного запису фраз, текстів природної мови спеціальною штучною мовою. В ідеалі це процес створення універсального представлення смислу, що є одним з найважливіших завдань цілого ряду наук, які займаються спільною з мовознавством проблематикою.

Переклад поділяють на односторонній (унілатерний) і двосторонній (білатерний). Односторонній переклад здійснюється тільки з мови-джерела (L1) на мову-ціль (L2), на відміну від двостороннього, що пропонує переклад з L1 на L2 та навпаки. У звичайному випадку двосторонній переклад є послідовним, тобто використовується у ситуації переговорів і т. ін.

Усі види перекладу виділяються на основі формально-організаційних характеристик комунікації, дискурсу – сам характер дискурсу, швидкість перекладу, напрям перекладу (тільки з мови L1 на L2 або ще і навпаки). При цьому припускається, що зі змістової точки зору ми маємо справу з нормальним, комунікативним перекладом, який має ціль максимально адекватними засобами, які відповідають нормам мови L2, донести до адресата зміст вихідного повідомлення на мові L1.

На основі змістової сторони виділяють такі типи перекладу:

- а) “послівний”, у результаті якого створюється підрядник;
- б) буквальний, який в англомовних традиціях називається *grammar translation*;
- в) філологічний, який також називається “документальним”;
- г) адаптивний (як окремий випадок реферативний) переклад [1, с. 141].

Л. С. Бархударов відзначає, що на кожному рівні є свої власні одиниці перекладу, так, на рівні – фонем, морфем, слів, словосполучень, тексту – можуть бути свої одиниці перекладу відповідно щодо цього можна визначити переклад як переклад на рівні фонем, морфем, слів, словосполучень, тексту і т. ін. [4, с. 37]. “Під одиницею перекладу ми маємо на увазі таку одиницю у вихідному тексті, якій може бути підібраний відповідник у тексті перекладу, але складові частини якої не мають відповідності у тексті перекладу. Інакше кажучи, одиниця перек-

ладу – це найменша (мінімальна) мовленнєва одиниця у тексті на вихідній мові, яка має відповідність у тексті на мові L2, вона, як ми бачимо, може мати складну будову, тобто складатись із ще менших одиниць вихідної мови, але її частини, взяті окремо, “не перекладаються”, тобто у тексті перекладу для них ніяких відповідностей встановити не можна, навіть якщо у вихідній мові вони наділені своїм власним, відносно самостійним значенням”. І далі: “По суті одиницею перекладу може бути одиниця будь-якого мовного рівня. Тому необхідно, перш за все, з’ясувати, які рівні мовних одиниць виділяються у структурі мови взагалі” [2, с. 175].

У радянських роботах з теорії перекладу (Л. С. Бархударов, О. Д. Швейцер, В. Н. Комісаров і ін.) подаються огляди відомих теорій про одиниці перекладу. Іноді одиниця перекладу може збігатися з одиницею аналізу і/або синтезу, наприклад, з морфемою. Але коло таких одиниць, що збігаються, досить обмежене. Досить часто одиницею перекладу може виступати слово, однак воно не вичерпує всіх можливостей і всіх вимог, які висувуються до одиниці перекладу. Найбільший інтерес теорії перекладу викликають одиниці, так чи інакше пов’язані зі сприйняттям частин тексту, які значно більші, ніж слово.

Таким чином, можна зробити такі висновки:

1. Існує одиниця перекладу. Наявність такої одиниці необхідна для моделювання перекладу у прикладних цілях.

2. Одиниця перекладу є багаторівневим утворенням. Вона не відповідає одиницям аналізу на жодному рівні, якщо ми розглядаємо питання про автоматичний лінгвістичний аналіз. Це особлива одиниця, яка пов’язана з особливим лінгвістичним статусом перекладу, який не є смисловим реферуванням, а повинен забезпечити передачу змісту за умов еквівалентності засобів мовного вираження.

3. Одиниця перекладу є елементом статички перекладного процесу. У динаміці їй дорівнює перекладний відповідник. Одиниця перекладу може бути задана у словнику: перекладна відповідність у словнику заданою бути не може.

4. Базовим елементом одиниці перекладу може і повинно бути слово [4, с. 69].

Специфіка мовленнєвої діяльності перекладача полягає в тому, що вихідним об’єктом для нього є текст однією мовою (L1), а результатом – створений ним текст іншою мовою (L2), адекватний першому за змістом. Іншими словами, цей результат має бути обов’язково оформленим у вигляді тексту, у той час як при інших типах мовної поведінки таке оформлення не має обов’язкового характеру – результатом мовної діяльності може бути, наприклад, виконання фізичних або розумових дій (у відповідь на “команду” автора тексту), накопичення знань для майбутньої діяльності і т. ін.

Особливість реалізації моделі мовної поведінки (мовномисленнєвої діяльності) перекладача у вигляді системи машинного перекладу визначається двома класифікаційними параметрами:

1) ступенем автоматизації (тобто реальним об’ємом роботи, що передається комп’ютеру). Тут можна виділити ситуації:

а) коли процес перекладу повністю реалізується комп’ютером;

б) коли перекладає людина, а машина виконує допоміжну роботу пошуку в словнику;

2) коли більша частина роботи виконується комп'ютером, а людиною виконується перед-, інтер- або постредагування [3, с. 16].

Завданням аналізу і перетворення L1 на спеціальну алгоритмічну модель вихідного тексту є “вилучення” смислу із тексту на мові L1 на основі даних спеціальних словників різних типів, комп'ютерної граматики, що вможливило синтезування вихідного тексту мовою L2 на основі трансляційної граматики і словників. Необхідність аналізу L1 і правил перетворення постає навіть у найпростішому випадку перекладу, коли словникова одиниця однієї мови зіставляється за значенням зі словниковою одиницею другої, а типи синтаксичної структури цих мов відповідають одна одній навіть до порядку слів. Очевидно, що у цьому випадку перетворення іде лише по лінії лексем, їх граматичних форм і підстановки перекладного елемента.

Однак така ідеальна ситуація, як відомо, характерна лише для обмеженої частини словника і синтаксису мови і до того ж ефективно може бути визначена лише для кожної конкретної пари мов. Для абсолютної більшості лексичних одиниць і синтаксичних конструкцій двох мов такої однозначної відповідності встановити не вдається.

Однією з причин цього, як відомо, є невідповідність обсягу значення багатозначних слів у різних мовах (пор. слово *стіл*, яке відповідає англійському *table* лише у своєму значенні предмета, меблів).

Крайнім випадком лексичної невідповідності є так звана безеквівалентна лексика будь-якої мови, що описує, як правило, предмети побуту і культури, які не характерні побуту і культурі народу – носія мови, на яку робиться переклад. Калькування або описування лексичного елемента в цьому випадку потребує осмислення – а таким чином, і перетворення (до смислу).

Як відомо, залежність словникових невідповідностей різних мов від неоднакового членування світу мисленням різних народів, відображенням у мовних фактах, встановлює теорія лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа (пор. одне поняття “*сніг*” і одне слово для його позначення в європейських мовах, і багато понять снігу, якому відповідає багато назв у мовах деяких північних народів).

У свій час ідеї Гумбольдта були по-різному сприйняті в Європі Кассіерером і Вейсгербером, а в Сполучених Штатах Америки Сепіром. Детально питання про вплив мови на мислення і формування засобами даної мови понять, вираження яких іншою мовою неможливе, розглядається у роботах Б. Уорфа. Розвиваючи думку Сепіра про те, що значення “... не стільки відкриваються у досвіді, скільки накладаються на нього в силу тої тиранічної влади, якою володіє мовна форма над нашою орієнтацією у світі”, Уорф приходять до висновку, що своєрідність будови кожної мови зумовлює культуру і світобачення її носіїв. Як і Сепір, Уорф виводить своє розуміння співвідношення мови і мислення зі спостережень над культурою і мовами американських індіанців [5, с. 69]. Екзотичність цих мов підвела Уорфа до формулювання таких гіпотез:

1) наші уявлення (наприклад, часу і простору) не однакові для усіх людей, а зумовлені категоріями даної мови;

2) є зв'язок між нормами культури і структури мови.

Підтвердження цих гіпотез він бачить у західноєвропейських мовах. Уорф формулює свою думку так: “Формування думок – це не незалежний процес, су-

воро раціональний у старому смислі цього слова, але частина граматики тієї чи іншої мови і розрізняється у різних народів в одному випадку несуттєво, а в інших – досить суттєво, також, як і граматична будова відповідних мов” [5, с. 70].

Немає підстав заперечувати повністю думку про неперекладність певних явищ. Немає перекладача, який у своїй перекладацькій діяльності не натрапляв би на явища, які не піддаються перекладу. Але і теоретично зрозуміло, що існують такі категорії у мовах, між якими відповідність неможливо встановити, а отже, не можна і зберегти інваріантність смислу. Важливо, однак, уточнити, які категорії мови маються на увазі, коли говорять про неперекладність.

Оскільки у процесі перекладу питання ставиться про збереження інваріантності смислу, необхідно насамперед визначитися щодо семантичних мовних категорій, а в другу чергу – щодо формальних. У порядку першого наближення можна відмітити такі моменти.

Перш за все, всі категорії, тобто всі способи членування дійсності граматичними чи лексичними засобами можна умовно поділити на семантично порожні й семантично повні.

Семантично повними можна назвати ті категорії, які виражають не екстралінгвістичну інформацію, тобто таку, що може бути перероблена засобами заданої мови-посередниці. Будь-яку категорію, яка не відповідає цій вимозі, будемо називати семантично порожньою. Наприклад, семантично порожніми категоріями є ті, які виражають лише лінгвістичну інформацію, тобто лише внутрішні факти мови (наприклад, синтаксичні категорії). Приклади порожніх категорій: рід іменників, всі категорії прикметників, крім ступеня порівняння, рід, число і особа дієслів і т. д. Приклади повних категорій: число, означеність і неозначеність іменників (у мовах, де є артиклі), вид і модальність, час дієслів, очевидно, всі лексичні категорії (припускається, що мовою-посередницею є природна мова або штучна мова, що переробляє всю екстралінгвістичну інформацію, яку виражає природна мова).

Але Уорф не робить розмежування між семантично повними і семантично порожніми категоріями. Поширюючи гіпотезу Уорфа на ареали інших мов, треба визнати, що і кожна із західноєвропейських мов зумовлюється своєрідністю мислення даного народу і, очевидно, повне взаєморозуміння між їх носіями неможливе. Якщо визначати переклад як перетворення, при якому не відбувається ніякої втрати, а передається вся своєрідність змісту і форми оригіналу, то треба визнати, що таке перетворення принципово нездійсненне. Якщо ж виходити із теорії лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа, то слід визнати можливість такого конструювання мови-посередниці, при якому, як правило, семантично повні категорії знаходять своє максимально повне вираження. Правда, деякі категорії мов не зводяться в єдину семантичну систему, і це відбувається не тільки у таких екзотичних мовах, як мова хопі, про які говорить Уорф, але й у мовах, які регулярно контактують між собою. Ці категорії, як правило, відносяться до побутової сфери діяльності людини і знаходяться на периферії мовної системи.

Інтуїтивно завжди усвідомлювалось, що інваріантом при перекладі має бути смисл, звичайною є вимога “перекладати не слова, а смисл”. Розглянемо визначення: “Смисл речення можна описати як те, що буває засвоєно, коли зрозуміле речення, або як те, що є спільного між двома реченнями у різних мовах, якщо

вони правильно перекладені” [5, с. 68]. Кожній фразі ставиться у відповідність деяка сукупність одиниць мови-посередниці: її одиниці мають відповідати смисловим одиницям, які виділяються в обох мовах (як і в L1, так і в L2). Таким чином, мова-посередниця й інваріантність смислу мають конструюватися одночасно і взаємно уточнювати один одного залежно від залучення нового матеріалу. Відповідно до сказаного будемо розуміти під смислом деякого виразу сукупність елементарних смислових одиниць мови-посередниці, поставлених у відповідність з даним виразом. Таке розуміння смислу повністю відповідає інтуїції, причому інваріантність смислу в нашому розумінні відповідає тому, що мається на увазі, коли говорять, що “теорія перекладу прямує до встановлення закономірних відповідностей між одиницями двох різних мов на основі спільності того, що виражається, або семантичного змісту” [2, с. 11]. Отже, інваріантність смислу трактується не як абсолютна категорія, а як інваріантність по відношенню до побудованої мови-посередниці.

Однією з найбільш традиційних для теорії перекладу проблем є пошук способів передавання реалій засобами мови-цілі. У процесі перекладу реалій існують дві можливості:

а) передати відповідний смисл, використовуючи одиниці мови-цілі, які зіставляються за значенням з одиницями мови-джерела;

б) зберегти у перекладі реалію мови-джерела.

Вибір однієї із цих можливостей залежить від різних факторів і в будь-якому випадку пов’язаний з певними інформаційними втратами. Переклад (а), який є зрозумілим для читачів, спирається на інші знання про світ, викликаючи тим самим у свідомості адресата неадекватні уявлення. Переклад (б) може виявитися малозрозумілими і потребує часто додаткових коментарів. Звернемося до прикладів.

У німецькому перекладі Володимира Сорокіна “Дорожня подія” Габріель Леопольд замінив шкільну оцінку “два” на “п’ятірку”:

Нина Николаевна быстро подошла к своему зеленому столу, села, склонилась над раскрытым журналом. – Двойка, Соловьев. В тетради у тебя все записано. Черным по белому... А ничего не помнишь [В. Сорокин, Дорожное происшествие].

Ця заміна видається у даному контексті виправданою. Німецька оцінка “п’ять” виконує у системі шкільних оцінок ту ж функцію, що і російська “двійка”. Таким чином, переклад цього фрагменту тексту зрозумілий німецькому читачу, не знайомому з прийнятою у Росії системою оцінок. Якби перекладачка зберегла цю реалію, то їй необхідно було б додати коментарі у дусі Ч. Філлмора, де ідея відносного значення елементів Фрейда ілюструється за допомогою опису різних систем шкільних оцінок, що навряд чи відповідало б жанру. З іншого боку, можна уявити собі читача, який добре ознайомлений з російською системою шкільної освіти. Для нього цей переклад може виявитись дезінформативним. Іншими словами, навіть у подібних випадках можна говорити лише про бажаний, але не “правильний” варіант перекладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику / Анатолий Николаевич Баранов. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 360 с.

2. Бархударов Л. С. Язык и перевод / Леонид Степанович Бархударов. – М. : Высшая школа, 1975. – 187 с.
3. Грязнухіна Т. О. Система багатомовного машинного перекладу / Т. О. Грязнухіна // Мовознавство. – 2001. – №5. – С. 14–26.
4. Марчук Ю. Н. Действующие системы машинного перевода и автоматические словари / Юрий Николаевич Марчук. – М. : Наука, 1986. – 240 с.
5. Ревзин И. И., Розенцвейг В. Ю. Основы общего и машинного перевода / И. И. Ревзин, В. Ю. Розенцвейг. – М. : Высшая школа, 1964. – 243 с.

РОМАН ДЖОНАТАНА САФРАНА ФОЕРА “ВСЕ ЯСНО” В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ: ПРОБЛЕМА ВІДТВОРЕННЯ СЛОВЕСНОГО ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ

ДУМЧАК І. М.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Високий рівень концентрації емоційної та естетичної інформації у слові є однією з головних особливостей художньої мови. Засобом компресії інформації служить словесний художній образ. Саме тому одним з найважливіших завдань перекладача є відтворення словесних художніх образів (СХО), тотожних тим, що їх створив автор оригіналу.

Образ – це уявлення загального через одиничне, абстрактного через конкретне, відстороненого через чуттєво-наочне. Індивідуальний художній образ реалізує конкретний прояв загального.

Відомо, що цінним переклад є тоді, коли перекладач глибоко сприймає словесний образ оригіналу в усіх його зв'язках, з усіма його “інгерентними та адгерентними конотаціями” та з допомогою художнього чуття трансформує його (образ) на рідний ґрунт, намагаючись використати усі можливі засоби рідної мови, виходячи з її особливостей та естетичних потенцій [2, с. 56]. Принципи, дефініції й особливості функціонування СХО широко досліджували й аналізували науковці, зокрема Виноградов В. В. [2], Иванова Т. П. [4], Мирошніченко В. В. [6].

Метою дослідження є виявлення особливостей функціонування лінгвостильових засобів у створенні художнього образу та його відтворення в перекладі англomовного роману американського письменника Джонатана Сафрана Фоера “Everything Is Illuminated” (2002). Завданням наукової розвідки є дослідження адекватності перекладу як функціональної точності, а також виявлення вправності перекладача щодо осмислення функції елементів і структур оригіналу та відтворення їх засобами рідної мови. У центрі нашої уваги – проблема трансформації СХО, який є наслідком певного художнього узагальнення, основою художньої тканини будь-якого твору, на ґрунт рідної мови.

Англomовний варіант оповіді насичений яскравими художніми образами. Слушним, на наш погляд, є міркування про те, що важливість образу не в новому повідомленні, яке він несе, а в тому, чи цей образ достатньо місткий для передачі якогось нового поняття, чи може він спонукати читача до нових думок, пояснювати незліченну кількість життєвих реалій [1].